

Krisis

Tijdschrift voor actuele filosofie

AETZEL GRIFFIOEN EN SJOERD VAN TUINEN

BIOMACHT EN BIOPOLITIEK

DE INBEDDING VAN FOUCAULT IN HET AUTONOOM
MARXISME

Krisis, 2009, Issue 3

www.krisis.eu

Inleiding

Michel Foucaults concept 'biopolitiek' heeft nergens zo'n sterke ontwikkeling doorgemaakt als in het werk van autonome marxisten en andersglobalisten als Antonio Negri en Maurizio Lazzarato. Het bekendst, maar niet noodzakelijk ook het best begrepen, is de stelling van Negri en Michael Hardt in *Empire* (2000) dat de hedendaagse, neoliberale vorm van globale soevereiniteit is gebaseerd op een biopolitieke metamorfose van de samenleving, waardoor het leven van de 'populatie' in zijn geheel wordt opgenomen in de dynamiek van het kapitaal (vgl. Lesage 2004). Hiermee sluiten zij aan bij een belangrijk element uit het late werk van Foucault, die in zijn colleges aan het Collège de France liet zien hoe de vestiging van een liberalistische 'bestuurlijkheid' (*gouvernementalité*) reeds in het 'klassieke tijdperk' van het ancien régime was gebaseerd op de verspreiding van een tussen politiek en economie mediërende 'biomacht', die verliep via de bevolking. Toch is hun inzet niet dezelfde. In dit artikel gaan wij in op de twee belangrijkste conceptuele verschuivingen die Hardt en Negri ten opzichte van Foucault aanbrengen – van een *koppeling* naar een *tegenstelling* tussen biomacht en biopolitiek en van de *bevolking* naar

de *menigte* (*multitude*) als centraal politiek subject. Biopolitiek bij Hardt en Negri is tegengesteld aan biomacht, voor zover het leven van de menigte niet alleen in dienst staat van het kapitaal maar tevens aangrijpingspunten biedt voor antikapitalistische revoltes ('insurrecties') en voor nieuwe vormen van zelforganisatie ('zelfvalorisaties').

Waarom brengen Hardt en Negri deze veranderingen aan? De aanleiding vormen drie recente historische ontwikkelingen in het Westen, die door Foucault niet zijn belicht maar die inmiddels vanuit uiteenlopende perspectieven onder de loep zijn genomen: de overgang van de fordistische arbeidsorganisatie met de fabriek als locus van waardeschepping naar een postfordistische organisatie waarbij een veel groter deel van het sociale veld is betrokken; een groeiend verlies aan geloofwaardigheid van de gevestigde politieke partijen en vakbonden en de daarmee samenhangende opkomst van nieuwe sociale bewegingen; en de overgang van een verzorgingsstaat naar een marktdemocratie waarin waarden als vrijheid en gelijkheid worden verdrongen door veiligheid en eigen verantwoordelijkheid. Deze ontwikkelingen hebben geleid tot de heropleving van sociale bewegingen aan het eind van de jaren 1990, zoals die het meest zichtbaar zijn geworden in de protesten rond de G8- en WTO-tops. De vraag die wij in dit artikel willen beantwoorden, is hoe Foucaults onderzoek naar subjectiviteit door de autonome marxisten binnen het kader van deze historische ontwikkelingen is opgenomen en aangepast.

Na een korte schets van bovengenoemde historische ontwikkelingen binnen de Italiaanse context richten we ons op de herlezing van Marx door Italiaanse autonomen in de jaren 1960 en 1970, waarin deze ontwikkelingen hun ideologische en meer universalistische weerslag hebben gevonden. We gaan tevens in op de historische connectie tussen de autonome marxisten en Foucault. Vervolgens laten we zien hoe Hardt en Negri vanaf de jaren 1990 in hun interpretatie van het globaliseringsproces een brug slaan tussen enerzijds Foucaults analytica van de macht en diens analyse van het (neo)liberalisme in het bijzonder en anderzijds de concepten die de autonomen gedurende de jaren 1960 en 1970 hebben ontwikkeld aan de hand van op dat moment nog vrijwel onbekende documenten van Marx.

Toch ligt Hardt en Negri's aansluiting bij Foucault op het eerste gezicht niet voor de hand. Terwijl de Italiaanse autonome marxisten als Mario Tronti, Sergio Bologna, Negri en Virno zich vanaf 1964 vanwege een politieke strijd in Italië aan de concrete herziening van het socialisme – en dus van Marx – wijden, keert Foucault zich in zijn machtstheorie van Marx af. Hoewel ook Hardt en Negri niet meer geloven in de strijd tussen arbeiders en kapitalisten, schetsen zij een bijna manicheïstische strijd tussen een controlerende biomacht (*Empire*) en een bevrijdende biopolitiek (*Multitude*), waarin de biomacht uiteindelijk het onderspit zal delven. Dat is een merkwaardige conceptuele verschuiving omdat Foucault zelf juist probeert aan te tonen dat macht en emancipatoire politiek geen tegengestelden zijn (Rabinow en Rose 2006, 195-217). Negri ziet hierin echter geen probleem: 'Er is niets in (Foucaults) denken dat we moeten vernieuwen of corrigeren: het is voldoende zijn intuïties over de productie van subjectiviteit en de implicaties daarvan verder uit te werken' (Negri 2004).

In de laatste drie paragrafen van deze bijdrage zullen we onderzoeken in hoeverre Negri gelijk heeft en of hij zich uiteindelijk niet van Foucaults inzichten vervreemdt. Het belangrijkste probleem vormt Hardt en Negri's utopische belofte van een geglobaliseerde wereld vrij van biomacht. Want was het behalve Foucault niet ook Spinoza, van wie zij het begrip menigte als constitutief potentieel voor nieuwe vormen van collectieve subjectiviteit hebben overgenomen, wiens politiek realisme hem voortdurend deed waken voor het probleem van de 'vrijwillige slavernij': waarom mensen strijden voor hun slavernij als ware het hun vrijheid (Van Reijen 2009, 189-191). Vanuit dit oogpunt behandelen we ten slotte ook een 'strijdmaker' van Negri, Paolo Virno. Deze biedt een genuanceerder beeld van de menigte dan Hardt en Negri, voor zover hij geen consequent daarvan onderscheiden Empire nodig heeft om te verklaren hoe die zich tegen zichzelf kan keren. Virno beschrijft de menigte als intern verdeeld, waardoor altijd opnieuw het risico bestaat dat een geprivilegieerd deel kapitaliseert op de productiviteit van de rest van de gemeenschap (de zogenaamde *commons*). Anders dan Hardt en Negri gelooft hij niet dat de ambivalentie tussen biomacht en biopolitiek, controle en vrijheid kan worden opgeheven door de termen strikt van elkaar te scheiden. In plaats daarvan verheft Virno hun ambivalentie tot leidraad bij het vormgeven

van de subjectieve en institutionele dimensies van mondiale zelforganisaties, zoals het World Social Forum of het European Social Forum. Hoewel Virno – als meer antropologisch georiënteerd auteur – in eerste instantie ver van Foucault af lijkt te staan, menen wij bij hem een foucaultiaanser vertolking van alternatieve biopolitieke organisatievormen van de menigte aan te treffen dan bij Hardt en Negri.

Operaismo: een korte geschiedenis

In de jaren 1960 ontstaat er in Italië een nieuwe politieke stroming: het 'arbeiderisme' (*operaismo*). De emigratie van ongeschoolde arbeiders uit het arme Zuiden naar het industrialiserende Noorden leidt tot een conflict tussen de vast aangestelde arbeiders en de migranten. De massa's ongekwalificeerde arbeiders uit het Zuiden zien zichzelf gereduceerd tot een inwisselbaar radertje in de geautomatiseerde industrie. Deze *operaio massa* kan zich niet aansluiten bij de bestaande vakbonden die zich uitsluitend op geschoolde arbeid richten. Al snel scharen ook studenten en andere activisten zich achter hen. Het verzet gaat gepaard met de ontwikkeling van een ideeëngoed dat zich tegen het marxisme van de vakbonden en de grootste communistische partij van West-Europa, de Italiaanse Communistische Partij (PCI), keert. De operaïsten zijn teleurgesteld in de ooit door Antonio Gramsci mede opgerichte PCI, die zich in hun ogen te veel op een dogmatische interpretatie van Gramsci's concept van hegemonie richt en te veel compromissen met vakbonden en werkgevers sluit. Ook zijn ze afkerig van het communisme zoals dat in de USSR in praktijk wordt gebracht en dat zijn ware aard had getoond bij de bloedige onderdrukking van de Hongaarse Opstand in 1956.

Waar het klassieke marxisme ideologisch gezien redeneert vanuit de vervreemding van de arbeider en de pervertering van zijn arbeidsethos, keren de arbeideristen zich vooral tegen de reductie van het leven tot arbeid. Ook de klassenstrijd wordt daarbij minder relevant, aangezien de *operaio massa* eigenlijk een soort vierde klasse is. Zij hebben geen vast werk en geen eigen vakkundigheden. Het werk dat ze leveren is eigenlijk minder belangrijk voor het fabricageproces dan de garantie van hun beschikbaar-

heid. Waar hun leven als dagloners volledig in het teken staat van de *mogelijke* levering van om het even welke arbeid, richten zij hun verzet tegen een *concrete* vijand, namelijk de fordistische arbeidsorganisatie in haar geheel: de lopendebandmethode die de organisatie van arbeid en de tweedeling tussen contractuele en niet-contractuele arbeid in de fabrieken domineert. In de context van dit verzet beginnen studenten en intellectuelen de tijdschriften *Quaderni Rossi* ('Rode Zakboekjes', 1961-1965) en *Classe Operaia* ('Arbeidsklasse', 1963-1966). Onderlinge spanningen leiden in 1969 tot het ontstaan van de twee rivaliserende politieke bewegingen: *Potere Operaio* ('Arbeidersmacht') en *Lotta Continua* ('De strijd gaat door'). Negri schrijft voor *Quaderni Rossi*, en publiceert later aan de hand van zijn werk in deze periode in 1979 het boek *Marx beyond Marx*.¹

Omdat de Italiaanse staat de operaïsten als een grote bedreiging ziet, geeft zij de CIA de vrije hand om linkse groeperingen zwart te maken.² Deze voorziet een splintergroep van de postfascistische politieke partij MSI (Movimento Sociale Italiano) van wapens. Op 12 december 1969 wordt er een bom gelegd op het Piazza Fontana in Milaan (Wright 2002, 312). Van het bloedbad dat volgt, krijgen de arbeideristen de schuld. Met deze *strategia della tensione* rechtvaardigt de regering de harde repressie tegen de operaïsten die volgt.³ Als reactie daarop vormen zich in de Fiatfabrieken verschillende terroristische groeperingen, waaronder de Rode Brigades, met als gevolg dat de publieke opinie zich eind jaren 1960 tegen de arbeiders keert. De publieke afkeer van geweld verhindert echter niet dat in 1973 uit de *Potere Operaio* de breder gedragen beweging *Autonomia Operaia* ('Arbeidersautonomie') ontstaat. In reactie op de paternalistische houding van de vakbonden, die krampachtig vasthouden aan het traditionele 'arbeid adelt' maar tegelijkertijd alleen het broodwinnende gezinshoofd een plek in de fabrieken gunnen – vrouwen en jongeren zonder betaald werk blijven buiten hun blik –, begint er een lange reeks experimenten van allerlei creatieve, futuristische, vrijheidsgezinde, feministische, neoanarchistische, postideologische, niet-representatieve politieke bewegingen die zich voornamelijk *buiten* de fabrieken afspelen (Wright 2002, 89-90). De regering ziet deze bewegingen echter nog steeds als openbare takken van gewapende groepen. Naarmate de overheid strenger ingrijpt, bijgestaan door extreemrechtse groeperingen, worden

de linkse militanten ook gewelddadiger (Idem, 142). In 1978 wordt Aldo Moro door de Rode Brigades vermoord. Op 7 april 1979 wordt een groot aantal intellectuelen opgepakt op basis van het 'theorema Calogero' van de gelijknamige openbare aanklager, die Autonomia Operaia en Potere Operaio als staatsgevaarlijke organisaties ziet. Gedurende de 'loden jaren' die duren tot 1980, arresteert men uiteindelijk meer dan 12.000 leden van deze bewegingen. Onder de gearresteerden bevinden zich ook Negri en Virno. Negri wordt aangeklaagd als het brein achter de Rode Brigades. Op basis van onduidelijke aanklachten en gebrekkig bewijsmateriaal worden velen van hen veroordeeld tot lange gevangenisstraffen in *maximum security*-gevangenis. Hoewel sommigen in tweede instantie worden vrijgesproken en anderen naar het buitenland kunnen vluchten, wordt de beweging effectief lamgeslagen (Idem, 174; Lotringer en Marazzi 2007, v). Een deel van de gearresteerden zit nog steeds vast.

Ondertussen houden veel Franse intellectuelen zich al enkele jaren met de Italiaanse situatie bezig. Zo ondertekenen onder andere Jean-Paul Sartre, Gilles Deleuze, Félix Guattari en Michel Foucault in 1977 een appèl tegen de vervolging van de leden van Italiaanse sociale bewegingen. In 1980 valt Foucault de Italiaanse staat publiekelijk aan in een interview met *Le Monde*⁴ (Foucault 1990, 325). Daarin bespreekt hij de maatschappelijke rol van de intellectueel en verwijt hij de Italiaanse regering dat Negri alleen maar gevangenzit omdat hij een intellectueel is. Inhoudelijk zijn er sterke overeenkomsten tussen Foucault, Deleuze en Guattari aan de ene kant en de autonome marxisten aan de andere kant. Vooral het verschil tussen *pouvoir* en *puissance*, geconstitueerde macht en constituerend vermogen, is voor zowel Foucault als Negri een belangrijk thema. In Foucaults voorwoord bij het ook in Italië veelgelezen boek *Anti-Oedipus* van Deleuze en Guattari van 1972 prijst deze hun boek aan als een ethiek waarin politiek leven en denken samenkomen, en geeft hij een verzameling strategische leefregels die de woelige revoltes van de Italiaanse jaren 1970 zo niet inspireren, dan toch samenvatten (Foucault 2007b, xiv-xv). Die tekst is tevens een van de weinige waarin hij waarschuwt tegen zelfidentificatie met de macht en de afbraak van het collectieve leven.

Twintig jaar later zal Negri's vertaler en latere co-auteur, *literary studies*-professor Michael Hardt, de Italiaanse jaren 1970 kenschetsen als een 'laboratorium' voor nieuwe vormen van politiek, een omgeving waarin wordt geëxperimenteerd met het 'politiek-economisch vermogen' (*puissance*) tot relatief autonome zelforganisatie (Hardt 1996, 1-10). In zijn waardering van die periode speelt het operaïstische begrip 'zelfvalorisatie' een belangrijke rol. Dit begrip verwijst naar sociale vormen en structuren van waardecreatie die niet te herleiden zijn tot de staat of het kapitaal, maar alleen tot de scheppende kracht van het sociale leven zelf. Het doel van de operaïsten is om andere manieren van werk te vinden – en andere manieren van leven. Deze verandering van politieke oriëntatie correspondeert met veranderingen op de arbeidsmarkt, waarbij het zwaartepunt van het productieproces steeds meer buiten de fabriek komt te liggen. De arbeideristen nemen de neiging van fabrikanten om arbeid zo veel mogelijk te minimaliseren serieus. Immers, als de belangrijkste rol van de *operaio massa* het garanderen van de beschikbaarheid van extra vermogen tot arbeid op piekmomenten in het fabricageproces is, dan heeft de graad van vervreemding zijn piek bereikt. Het behoud van een arbeidersidentiteit blijkt niet langer nodig (Hardt en Negri 2004, 111). Hun verzet tegen het fordisme neemt daarom vooral de vorm aan van werkweigering. Doel van deze strategie van 'exodus' (*esodo*) is niet om niet langer creatieve of productieve activiteiten te ontplooiën, maar om de arbeid binnen de gevestigde kapitalistische productieverhoudingen te veranderen (Tronti 2007, 28-35).

In welk opzicht is Foucault nu relevant voor deze sociale bewegingen? Foucault werkt op hetzelfde moment maar op een ander niveau aan een vergelijkbaar conflict tussen de eisen van de arbeidsmarkt en de mogelijkheden van het sociale leven: wanneer het accent van arbeid in de fabriek verschuift naar leven op de markt, vindt het neoliberalisme de burger opnieuw uit als homo oeconomicus, dat wil zeggen: als entrepreneur. De opkomst van dit ideaaltype impliceert niet alleen een herijking van de rol van de markt in de samenleving, maar ook van de staat. De neoliberale staat hanteert namelijk het motto 'zo min mogelijk' te besturen, terwijl de burgerlijke staat juist zo veel mogelijk onder zijn hoede neemt (Foucault 2008, 20 en 146-147). Waar de burger sommige rechten afstaat ten gunste van zijn medeburgers en zo een samenleving opbouwt en onder-

houdt, claimt de ondernemer juist het recht om de aanwezige verbanden in de samenleving te commodificeren en te verkopen (Lazzarato 2006). Zo ontstaat er in de neoliberale samenleving een conflict tussen socialiteit en de kapitalisering ervan. In werkelijkheid hebben zowel erkende als verzwegen netwerken een aandeel in de productie van een nieuwe ervaring, relatie of goed. Omdat alleen degenen die zichzelf uitroepen tot rechthebbenden delen in de winst, werken er altijd meer mensen aan mee dan aan wie wordt uitgekeerd. Ook Foucault analyseert dus de principiële ongelijkheid van de neoliberale markt (Foucault 2008, 119). Het operaïstische begrip zelfvalorisatie is een manier van de arbeideristen om die ongelijkheid aan te kaarten.

Globalisering: formele en werkelijke subsumptie van arbeid onder kapitaal

Los van Foucault is de verschuiving van de aandacht voor het leven op het werk naar het maatschappelijke leven verder nog te verklaren door het feit dat de natiestaat – die zichzelf op kleinere schaal reproduceert op het werk, op school, in het ziekenhuis en in het gezin – ook door de opkomst van informatie- en communicatietechnologieën is ingehaald door de markt. Goederen, geld en informatie schieten de globe over, en de grote spelers op de wereldmarkt ook. De sociale vangnetten in de westerse landen staan onder druk en hun nieuwe buitengrenzen worden steeds strenger bewaakt, terwijl er ook sprake is van grootschalige *outsourcing* en vernetwerking van materiële én immateriële productie.⁵ Wanneer de sociale bewegingen na ruim tien jaar absentie in 1999 opeens op globale schaal de kop opsteken met allerlei zelfbestuurde initiatieven rond thema's als economische democratie, gender, dierenrechten, ecologie, onderwijs en migratie (Lesage 2005, 14), is het duidelijk dat niet alleen het arbeidsproces, maar ook het sociale leven zich niet langer richt naar institutionele en landelijke grenzen. Voordat we ingaan op Hardt en Negri's aanpassingen van Foucault zullen we daarom ingaan op hun kijk op de filosofische betekenis van deze schaalvergroting.

In hun zoektocht naar theoretische aanwijzingen voor de interpretatie van de globalisering van arbeidsprocessen gaan de autonome marxisten te

rade bij Marx. Zij herontdekken twee teksten die tot de jaren 1950 eigenlijk ongelezen zijn gebleven, namelijk een voorbereidende schets van wat het zesde hoofdstuk van *Het kapitaal* had moeten worden, en de *Grundrisse*, de voorstudie voor *Het kapitaal* die pas voor het eerst werd uitgegeven in 1953. Dit worden de belangrijkste vertrekpunten voor een grondige herziening van de dogma's van de PCI en de vakbonden.⁶ Economisch gezien is de schets voor het zesde hoofdstuk van *Het kapitaal* het belangrijkste. Daarin komt namelijk de overgang van formele subsumptie van arbeid onder kapitaal naar werkelijke subsumptie van arbeid onder kapitaal ter sprake, die zich volgens met name Hardt en Negri in de tweede helft van de twintigste eeuw heeft voltrokken. Deze overgang zullen we eerst behandelen, voordat we ingaan op de sociale aspecten van de hedendaagse productie die Hardt en Negri met het concept biopolitiek belichten. We baseren ons hierbij op *Empire*, waarin Negri's Marxinterpretatie uit de jaren 1970, tevens terug te vinden in zijn boek *Marx beyond Marx*, vrijwel in het geheel is overgenomen.

Hardt en Negri behandelen een centraal thema uit het klassieke marxisme, dat stelt dat kapitaal weliswaar kan parasiteren op arbeid maar deze niet zelf kan bezitten. De afhankelijkheidsrelatie tussen het kapitaal en de arbeid wordt daarom van oudsher gezien als een dialectische ontwikkeling tussen de kapitalistische markt en niet-kapitalistische samenlevingen, tussen binnen en buiten, waarin het kapitaal steeds gericht is op expansie. Het kapitaal is de actieve factor die passieve arbeid organiseert en winst produceert door uitbuiting en overproductie. Omdat er meer wordt geproduceerd dan nodig is voor het eigen levensonderhoud of dan kan worden afgezet bij de geproletariseerde arbeiders, moet een nog niet geproletariseerde afzetmarkt worden gevonden om het surpluskapitaal te gelde te maken. Dumping is noodzakelijk. Maar deze dialectiek kan niet eeuwig doorgaan: de niet-kapitalistische samenlevingen raken ooit op.⁷ Kapitaal, stelt Negri daarom in *Marx beyond Marx*, is zijn eigen obstakel (Negri 1991, 81). Immers, het probleem van devaluatie is alleen te voorkomen door de afzetmarkt te vergroten, door een markt te ontginnen die niet aan de logica van het kapitalisme is onderworpen, waarop de waarde van goederen nog 'gerealiseerd' kan worden. Een tweede probleem is dat de noodzaak van een voortdurend toenemende productie en een altijd groeiende markt ook een toename aan arbeidskracht vereist, want het is

met arbeid dat het kapitaal surpluswaarde genereert. Ook die arbeidskracht moet afkomstig zijn van een plek buiten het domein van het kapitaal, omdat de al aanwezige arbeidsreserves niet permanent aangesproken kunnen worden.

In deze cyclus van waardecreatie verschijnt arbeid als negatief moment. Arbeid is passief en moet altijd weer georganiseerd en betaald worden. Uiteindelijk zijn de loonkosten zelfs de reden dat de kapitalistische markt *moet* blijven groeien: om de winst te maken waarmee de volgende lonen weer betaald kunnen worden. Zo wordt elke economie buiten het kapitalisme geproletariseerd om arbeiders in dienst te kunnen nemen. Dit proces van doorgaande annexatie en proletarisering noemt Marx in zijn schets voor het zesde hoofdstuk van *Het Kapitaal* de *formele subsumptie* van arbeid onder kapitaal. 'De tendens de wereldmarkt te scheppen is direct gegeven met het concept van het kapitaal zelf', met als gevolg dat 'elke beperking verschijnt als een barrière die moet worden overwonnen' (Marx geciteerd door Hardt en Negri 2002, 241). Hardt en Negri concluderen dat 'kapitaal voortdurend werkzaam is door een reconfiguratie van de grenzen van het binnen en het buiten' (Hardt en Negri 2002, 227) en dat de tendens van het kapitaal om arbeid, het buiten, te internaliseren, met de huidige staat van globalisering voltooid lijkt (Idem, 231; zie ook Negri 1991, 120-121).

Volgens het klassieke marxisme zou de wereldmarkt moeten instorten zodra het buiten 'op' is en de wereld niet plat blijkt te zijn. Het kapitaal zou zich in zijn staart bijten en stuklopen op zijn eigen parasitaire productiewijze. De autonome marxisten wijzen er echter op dat Marx in zijn relatief onbekende zesde hoofdstuk een oplossing voor de paradox van het zichzelf stuwende en tegelijk ondergravende kapitalisme geeft: de *werkelijke subsumptie* van arbeid onder kapitaal. Het feit dat de wereldmarkt niet instort op het moment dat het proces van formele subsumptie zijn geografische grenzen heeft bereikt, betekent dat er een transformatie heeft plaatsgevonden van de dialectiek tussen binnen (kapitaal) en buiten (arbeid). Er treedt een gelijkschakeling van arbeid en kapitaal op.⁸ Arbeidskracht blijkt niet langer een externe grondstof, maar een interne kracht. Dat komt omdat er naast welvaartsaccumulatie ook een 'sociale accumulatie' van arbeiders plaatsvindt (Hardt en Negri 2002,

261). Het sociale leven – of de ‘maatschappelijke productie’ (Idem, 215) – valt steeds meer samen met de economische productie, waardoor arbeid steeds minder afhankelijk is van een externe, opgelegde organisatiekracht. ‘Het grootkapitaal’ lost langzaam maar zeker op, evenals ‘de arbeider’. Zowel overproductie als uitbuiting verliezen hun geografische karakter. Uitbuiting slaat terug op zichzelf en wordt universeel, terwijl de noodzakelijke productiegroei wordt gerealiseerd op nieuwe afzetmarkten waarop de verkoop van ervaringen belangrijker wordt dan de verkoop van goederen (Pine en Gilmore 1999; Rifkin 2001).

Naast de theorie van het contradictoire karakter van het kapitalisme wordt, zoals we in de volgende paragraaf zullen zien, ook de conflictbereidheid van het klassiek marxisme herzien. Met het oog op meer dan vijftien jaar politiek activisme in de marge dat voor velen in de gevangenis eindigde, geven Hardt en Negri een nieuwe en veel bredere invulling aan de reeds in de jaren 1970 begonnen analyse van de ‘sociaalarbeider’ (*operaio sociale*) (Wright 2002, 162-175). In plaats van een klassenstrijd waarin de arbeiders de macht over de productiemiddelen moeten veroveren, verschijnen er twee nieuwe, veel abstractere en veel moeilijker te onderscheiden polen waartussen politiek zich volgens hen afspeelt: de *menigte* en het *Empire*. Dit onderscheid vormt het uitgangspunt van hun onderzoek naar het leven in de wereldmarkt en naar nieuwe vormen van collectief verzet. Echter, het vormt ook de introductie van een nieuw probleem. Is arbeid nog wel een legitieme reden voor politiek verzet? Wat is de politieke rol die Hardt en Negri wereldwijd voor de sociale bewegingen na de millenniumwisseling zien weggelegd? Deze vragen proberen zij te beantwoorden aan de hand van het op Foucault geënte begrip ‘biopolitieke productie’.

Biopolitieke productie in *Empire*

Bij de bespreking van het begrip zelfvalorisatie hebben we al kort aangestipt dat de Italiaanse postoperaïsten niet langer uitgaan van het primaat van de arbeid. Waarde is niet primair een economisch gegeven, maar wordt allereerst ‘in het leven zelf’ geproduceerd en pas daarna in de

economie te gelde gemaakt. Sterker nog, in retrospectief is al tijdens het stadium van formele subsumptie geen sprake van een unilaterale macht van kapitaal over arbeid. Weliswaar is het de taak van het kapitaal om surpluswaarde te ontginnen door het vrijmaken en organiseren van arbeidskracht, de macht daartoe ligt echter niet bij de individuele fabrieksdirecteur, manager of voorman, maar komt voort uit de noodzaak tot productie zelf. Voor de arbeiders is productie noodzakelijk omdat zij voor hun levensonderhoud afhankelijk zijn geworden van hun loon, voor de kapitalisten omdat er zonder herinvestering devaluatie plaatsvindt. Het kapitaal is dus net zo afhankelijk van de arbeid voor zijn verdere groei als de arbeiders afhankelijk zijn van het kapitaal voor hun levensonderhoud. In termen van Foucault: er is geen sprake van een ‘relatie van dominantie’ (Foucault 2000a, 331), zoals klassieke marxisten zouden stellen. Veeleer vooronderstelt de economische infrastructuur zelf een machtswerking die de voor de economische productie relevante facetten van het sociale leven raakt en disciplineert.

In feite geven Hardt en Negri eenzelfde analyse van waardeproductie als Foucault voor de productieve werking van biomacht, begrepen als ‘een explosie van talloze, verschillende technieken gericht op de onderwerping van lichamen en de heerschappij over bevolkingen’ die ook individuele disciplinerings technieken omvat (Foucault 1998, 140). Wanneer arbeid sociaal of zelforganiserend wordt en de oude functie van het kapitaal, de organisatie en disciplineren van arbeid wegvalt, komen leven en arbeid samen. Arbeid in de vorm van sociale of levende arbeid staat niet langer tegenover kapitaal, maar is het actieve element van de markt geworden (Hardt en Negri 2002, 39-57). In *Security, territory, population* laat Foucault zien dat het probleem van de bestuurlijkheid van de sociale *bios* opduikt wanneer staatslieden in de achttiende eeuw inzien dat de macht en rijkdom van een natie niet primair afhankelijk zijn van de kwaliteiten van de prins, het leger of de industrie, maar van de bevolking. In het besturen legt de overheid niet langer zomaar haar wil op aan de bevolking, maar moet ze haar ertoe overhalen haar handelen zo aan te passen dat dit bijdraagt aan de sociale rijkdom van de staat, met economische productie als belangrijkste meetbare waarde. Biopolitieke strategieën richten zich dus op het manipuleren van de potentiële handelingen van de bevolking, met als doel de bevolking als basis van economische waarde in een zo

profijtelijk mogelijke richting te masseren (Foucault 2007a, 47 en 46-79): ‘to conduct the conduct of others’, ‘to act on possible actions’ (Foucault 2000a, 341; Lazzarato 2002, 3 en 10). Biopolitiek in deze zin is een specifieke configuratie van politiek en economie, een vorm van biomacht die kenmerkend is voor het liberalisme. Doelen die bijdragen aan de veiligheid, bijvoorbeeld de stabiliteit van de graanvoorziening, moeten op zo’n manier worden gebracht dat de bevolking ze zelf gaat implementeren. Hiermee toont Foucault aan dat de bevolking een zekere eigen productieve activiteit bezit die door bestuurstechnieken bespeeld kan worden. Maar ook al kent Foucault de bevolking al meer capaciteiten toe dan alleen een passief vermogen voor arbeid zoals in het fordisme gebruikelijk, uiteindelijk, zo verwijten Hardt en Negri hem, blijft hier de tegenstelling passieve arbeid-actief kapitaal van kracht. De bevolking moet nog altijd gereguleerd worden wanneer zij niet optimaal rendeert:

‘Zouden we op dit punt aan Foucault vragen wie of wat het systeem aandrijft of liever wie de “bios” van het systeem is, dan zou zijn antwoord feitelijk onuitsprekelijk of zelfs helemaal niets zijn. Waar Foucault uiteindelijk geen grip op krijgt, is de werkelijke productiedynamiek in de biopolitieke maatschappij’ (Hardt en Negri 2002, 44).

Wat zij daarmee bedoelen is dat Foucault eigenlijk alleen ‘machtstechnologieën en hun objecten’ ziet (Foucault 2007a, 79), terwijl hij tegelijkertijd schrijft dat de regulering van de bevolking ook verloopt via haar *verlangen* (Idem, 72-73). Hij ziet over het hoofd dat het verlangen van de bevolking ten opzichte van ‘bestuurlijke macht’ ook autonoom kan bestaan.

Wanneer bestuurstechnieken het verlangen van de bevolking manipuleren spreken Hardt en Negri van *biomacht*. Daarmee is het object van onderzoek in *Empire* gegeven: de materiële transformaties van het paradigma van bestuurlijkheid. Het heet daar: ‘We moeten de middelen en krachten van de productie van maatschappelijke werkelijkheid blootleggen, samen met de subjectiviteiten waardoor deze werkelijkheid wordt beziel’ (Hardt en Negri 2002, 39). Daarentegen is de *biopolitieke* maatschappij immanent aan de ‘verlangensproductie’ van de bevolking zelf. Met de volledige kapitalisering van de wereldbevolking is in de woorden van Hardt en Negri een ‘universeel vermogen tot produceren, dat wil

zeggen abstracte, maatschappelijke activiteit en de veelomvattende macht daarvan’ vrijgemaakt (Idem, 215). Als gevolg van de globale samenwerking die tot stand is gekomen door de volledige kapitalisering van de wereld, is het productieproces niet langer terug te voeren op disciplineren van de arbeiders door kapitalisten, maar vormt nu een abstract proces waarin de hele wereldbevolking participeert. Tevens geldt dat waar bij Marx surpluswaarde nog wordt onttrokken aan het product van materiële arbeid, dit verandert wanneer het sociale domein als zodanig productief wordt. Vanaf dat moment is sociale arbeid of ‘immateriële arbeid’ een sociaal-ontologisch proces: de productie van de maatschappelijke werkelijkheid gaat vooraf aan de productie op de markt. In die zin is de kritiek, die bijvoorbeeld Hannah Arendt levert op het samenvallen van werk en politiek in de moderne maatschappij, namelijk dat de zich uitbreidende sfeer van de arbeid het politieke handelen en spreken onmogelijk maakt (Arendt 1958, 40), dan ook niet van toepassing op *Empire*. Voor zover de scheiding tussen leven en werk verdwijnt, gaan economische productie, artistieke creativiteit en politieke actie in elkaar over, met als gevolg dat productie direct politiek wordt (Hardt en Negri 2002, 383). Maatschappelijke productie en reproductie bestaan eerst en vooral uit de versterking en intensivering van sociale, affectieve en kennisgerelateerde relaties en pas in de tweede plaats uit de productie van goederen die waarde genereert. Anders gezegd: biopolitieke productie gaat aan economische productie vooraf.

Deze ‘socialisering’ en ‘politisering’ van de arbeid maakt echter geenszins een einde aan de kapitalistische uitbuiting. Een voorbeeld van immateriële arbeid zijn de datapatronen die elke consument creëert. Die zijn bijvoorbeeld voor supermarkten van onschatbare waarde aangezien zij het mogelijk maken de toekomstige vraag in kaart te brengen en de dagelijkse inkoop, de opstelling in de schappen én de reclames erop af te stemmen. De vraag is nu of de consument niet ook een beetje werkt wanneer hij boodschappen doet? Per slot van rekening is de discrepantie tussen dit soort ‘werk’ dat onbetaald blijft en betaald werk de nieuwe bron van waarde en winst.

Hardt en Negri refereren hiermee eigenlijk aan een oud antimarxistisch argument van de feministen. Waarom zou alleen de arbeider werken? Is

het onderhoud van het gezin dan niet productief (Idem, 295)? Waarom zou huishoudelijk werk geen inkomsten genereren? Samen met de versnelde technologische ontwikkeling luiden deze overwegingen, die de sociale bewegingen van de jaren 1960 en 1970 inspireerden, een belangrijke verandering van het fabricatieregime in: van ongeschoold en oncommunicabel lopendebandwerk naar een postfordistische productiemethode, waarbij door samenwerking en communicatie in potentie het hele sociale leven wordt betrokken en waarin allerlei momenten van vrijheid, zelfbeheer, creativiteit en verantwoordelijkheid worden ingebouwd. Het wrange is dat deze veranderingen vrijwel onmiddellijk zelf ook door de cynische axiomatic van het kapitalisme zijn ingelijfd. Want deze biopolitieke productie, die voor alles een creatie is van levensvormen waarin ook relaties van vertrouwen en samenwerking of ethische, niet direct door financieel gewin gemotiveerde 'waarden' een rol spelen (Idem, 71), loopt sinds de jaren 1980 zelf ook het risico te worden gekapitaliseerd. Aangezien het kapitaal als gevolg van de werkelijke subsumptie geen 'buiten' meer heeft, moet het zich wel inwaarts keren. In de overgang van machinerie naar informatisering subsumeert het 'in toenemende mate niet de niet-kapitalistische omgeving (...) maar zijn eigen kapitalistische terrein' (Idem, 275). De overheveling van sociale productie naar economische winst kan alleen nog plaatsvinden onder een toenemende situatie van 'precariteit' – een technische term voor arbeidsgerelateerde bestaansonzekerheid als garantie voor toegang tot economisch productieve arbeid in enge zin.⁹ Deze precariteit, een de facto eigen verantwoordelijkheid met steeds minder aanspraakmogelijkheden op een sociaal vangnet of een rechtssysteem, vormt nu het aangrijpingspunt voor de parasitaire werking van wat Foucault 'biomacht' noemt. Wanneer een uitzendbureau iemand inhuurt dan werkt diegene tegen verminderde of afgeschafte secundaire voorwaarden. De tijdelijkheid van het werk betekent ook dat het lastiger wordt om een eventueel arbeidsconflict uit te spelen. De vrijheid die flexwerk lijkt te bieden drukt dus de kosten en de moeite van de werkgever en dwingt tegelijk de werknemer goed voor zijn eigen werkverschaffing te zorgen.

Hardt en Negri koppelen Marx' analyse van de formele subsumptie bovendien aan Foucaults analyse van disciplinaire biomacht uit *Discipline, toezicht en straf*, een koppeling die volgens hen exemplarisch tot

uitdrukking komt in de fordistische productiewijze. Disciplinaire macht volstaat echter niet voor de situatie van werkelijke subsumptie van arbeid onder kapitaal, een situatie waarin de aanbodgestuurde economie is overgegaan in de *just in time*-productie zoals die bijvoorbeeld door Toyota is ontwikkeld. Het postfordisme hecht minder belang aan de feitelijke productie dan aan het altijd kunnen leveren op het moment dat er vraag naar is. Voor de analyse van macht in hedendaagse, postfordistische arbeidsvormen gaan Hardt en Negri te rade bij Gilles Deleuzes observaties in diens ultrakorte *Naschrift bij de controlemaatschappijen* (1990), waarin een extrapolatie wordt gemaakt van Foucaults historische analyse van disciplinaire macht naar controlerende macht. Als de productielijnen niet meer uitgaan van de fabrieken, maar de fabrieken moeten aansluiten op 'de netwerken van de wereldmarkt en (...) de informatieve productie van diensten' (Hardt en Negri 2002, 291, vertaling aangepast), dan kan de kapitalisering van de sociale productie alleen gegarandeerd worden door een nieuw soort machtspraktijk. Deleuze stelt dat Foucault zich er zeer wel van bewust is dat de disciplinemaatschappijen geen lang leven beschoren waren en dat wij sinds de Tweede Wereldoorlog de overgang beleven naar een nieuw soort sociale werkelijkheid, bevolkt door een ander soort subjecten. Constitutief hiervoor is een nieuwe vorm van machtsuitoefening die Deleuze met een concept van de schrijver William Burroughs *controle* noemt (Deleuze 1995, 177-178). Hierin worden 'insluitingsmilieus' zoals gevangenissen, kazernes, ziekenhuizen en scholen vervangen door steeds opener, democratischer, flexibeler en dynamischer controlesystemen. De normaliserende en disciplinerende mechanismen daarvan geven het dagelijks leven ook buiten de traditionele instellingen vorm. Het materiële functioneren van deze controlemaatschappijen komt tot uitdrukking in nieuwe informatie- en communicatietechnologieën (ICT) die een steeds verdergaande koppeling van databestanden faciliteren. Hoewel met ICT onze communicatiemogelijkheden toenemen, geldt dat niet automatisch ook voor onze creativiteit of ons potentieel tot zelfverwerkelijking. Op economisch vlak zegt Deleuze dat de productie verandert in 'metaproductie' omdat deze niet langer gebaseerd is op arbeidskracht die rauw materiaal omzet in eindproducten, maar op de verkoop van diensten en knowhow, waarbij alle aspecten van het leven betrokken zijn. In actuelere terminologie: de mars door de instituties met aan het einde volwassenheid is veranderd in één oneindig

traject van levenslang leren en een heuse wooncarrière.¹⁰ Ook dat is biopolitieke productie, ingekapseld door een oneindig controlerende biomacht die Hardt en Negri identificeren met Empire.

Menigte versus Empire

Hardt en Negri plaatsen Foucaults begrippen van biopolitiek en biomacht dus in de context van de kapitalisering van de productieve capaciteit van het wereldproletariaat, dat zij breed definiëren als de niet-homogene samenstelling van iedereen 'van wie de arbeid direct of indirect wordt uitgebuit en (die) onderworpen is aan de kapitalistische normen van productie en reproductie' (Hardt en Negri 2002, 68). De productie van ideeën, informatiestromen, affecten, migratiestromen en goederen vindt weliswaar plaats in een gezamenlijke omgeving, de economische winst die daaruit wordt geëxtraheerd is grotendeels geprivatiseerd. Daarom komen er volgens hen nieuwe uitbuitingsrelaties in beeld waarvan de hele wereldbevolking de dupe is en niet voornamelijk de arbeidersklasse. Niet alleen omdat het vrijmaken van arbeidskracht gepaard gaat met het opwekken van armoede en staatsgeweld (Virno 2004, 17; Virno en Hardt 1996, 6-7), maar vooral omdat het onttrekken van winst aan de sociale productie de gemeenschappelijkheid van die productie tenietdoet en zo de productiviteit van de menigte in gevaar brengt. *The common*, de verzameling gedeelde sferen die voorafgaat aan de mogelijkheid van biopolitieke productie, wordt telkens als zo'n gedeelde sfeer wordt afgeschermd om er kapitaal aan te onttrekken op het spel gezet.

In hun boek uit 2004, *Multitude*, introduceren Hardt en Negri het begrip *the common* met een knipooog naar de weggeprivatiseerde *commons*, de gemeenschappelijke weiden (de zogenaamde 'meenten') van het vroeg-liberale Engeland (103-115 en 196-219). Anders dan alleen land en milieu, doelen zij met *het gemene* ook op taal, geaccumuleerde kennis en plaatsen waar mensen bijeen kunnen komen, zoals het internet. Een voorbeeld van een sociale beweging die dit ideaal vormgeeft, is de FLOSS (Free/Libre/Open Source Software). Deze beweging zet zich actief in voor een non-commercieel internet en dito software en tegen de extractie van

economische waarde die zulke domeinen (tijdelijk) afsluit voor het vrije gebruik. Door een patent op een kleur, het copyright op een woord of het commercieel bottelen van water uit een bron, zo zeggen Hardt en Negri, probeert Empire steeds weer om de totale productiviteit van de bevolking terug te brengen naar een stijgende economische productiviteit. Om de werking van Empire beter te kunnen contrasteren met de sociale productiviteit van de bevolking onder haar bestuur, intensiveren Hardt en Negri de zoektocht naar strategieën van verzet die zij in Foucaults latere werk terugvinden. Voor hen bestaat biomacht slechts uit de subjectiverende krachten van Empire op de bevolking. In de lijn van Foucaults gedachte dat het altijd mogelijk moet zijn om de in de krachtenvelden van sociale, economische, politieke en kennisgerelateerde relaties opgewekte subjectiviteit tot op zekere hoogte te transformeren, stellen zij tegenover biomacht hun eigen begrip van biopolitiek (Hardt en Negri 2002, 39-47).

Zoals bekend heeft Foucault tot op het laatst gezocht naar mogelijkheden van *verzet* tegen deze biomacht, bijvoorbeeld wanneer hij wijst op de mogelijkheid van de *zorg voor het zelf* (Foucault 1990). Hardt en Negri geven daar een collectieve lading aan door terug te grijpen op Spinoza. Ten eerste verschijnt Spinoza's *menigte* nu in plaats van de *populatie* als het subject van biopolitiek. In het *Politiek tractaat* ontwikkelt Spinoza een logica voor het evalueren van politieke organisatievormen, waarin de rechtmatigheid van de historisch geconstitueerde macht (*potestas*) groter wordt naarmate deze immanenter blijft aan het ahistorische, constitutieve vermogen (*potentia*) van de menigte. Zo bestaat er een glijdende schaal van een monarchische constitutie via een aristocratische of oligarchische constitutie naar een democratische constitutie. En net zoals de werkelijke subsumptie heeft geleid tot een wederzijdse immanentie van arbeid en kapitaal in maatschappelijke productie, stellen Hardt en Negri dat er tevens sprake is van een historische en utopische tendens waarin de menigte steeds meer zelf de sociale werkelijkheid vormgeeft en de geconstitueerde en de constituerende macht steeds meer samenvallen. Ten tweede gebruiken Hardt en Negri voor de collectieve dimensie van deze tendens niet de term 'ethiek', zoals Deleuze en Guattari dat in navolging van Spinoza al hadden gedaan en zoals Foucault later zou doen, maar de term 'biopolitiek'. Zo herinterpreteren zij Foucault zonder dat er sprake is van een

echte vervreemding, concluderende dat biopolitiek tegengesteld is aan de biomacht van Empire voor zover het leven van de menigte (Foucaults 'populatie') onder de werkelijke subsumptie van arbeid onder kapitaal – wanneer sociale arbeid het actief organiserende element van de markt is geworden – in toenemende mate ook aangrijpingspunten biedt voor antikapitalistische revoltes.¹¹

Hardt en Negri's begrip van de menigte is dus tweeledig. De menigte is de historische drager van arbeidskracht die met het postfordisme op de voorgrond kan treden. Tegenover de klassieke meerwaardeleer stellen zij daarom dat waarde niet wordt geproduceerd door de organisatie van de arbeid door het kapitaal, maar vanuit de levende arbeid en de arbeidersstrijd om nieuwe gemeenschappelijke levensvormen zelf. Maar de menigte is ook een metafysisch en politiek project. Hardt en Negri zijn op zoek naar een nieuw revolutionair subject, of liever nieuwe vormen van subjectiviteit, die direct voortkomen uit de productiviteit van de menigte en die een exodus uit economische, sociale en politieke onderdrukking voltrekken. In beide gevallen komen menigte en Empire of biopolitiek en biomacht, hoewel immanent aan elkaar, radicaal tegenover elkaar te staan:

'Vanuit het ene perspectief staat het Empire duidelijk boven de menigte en onderwerpt het deze aan de heerschappij van zijn overkoepelende machine, als een nieuwe Leviathan. Gezien vanuit het perspectief van maatschappelijke productiviteit en creativiteit, vanuit wat we het ontologische perspectief noemden, is die hiërarchie tegelijkertijd omgekeerd. De menigte is de ware productieve kracht van onze samenleving, terwijl het Empire slechts een apparaat van uitbuiting is dat slechts leeft van de vitaliteit van de menigte' (Hardt en Negri 2002, 76, vertaling aangepast).

Enerzijds blijven Hardt en Negri met hun begrip van biopolitiek dicht bij Foucault, die in zijn latere teksten over macht benadrukt dat we de 'vrijheid' en de weerstand van krachten moeten begrijpen als primair (Foucault 2000a, 342). Zo vullen ze Foucaults bestuurlijkheid in met concreet aanwijsbare bestuurslagen en organisaties zoals de VS, de Wereldbank, het IMF, transnationale corporaties, massamedia, religieuze instituties en zelfs NGO's die niet louter het onttrekken van surpluswaarde tot doel hebben, maar wel het handhaven van de mogelijkheid daartoe (Hardt en Negri

2002, 31-34). Tegelijkertijd is Empire een veel duidelijker vijand dan Foucault ooit gedefinieerd heeft. Misschien wel te duidelijk. Het dubbele gebruik van het concept menigte, als drager van de arbeidskracht en als politiek subject, is weliswaar een belangrijke aanpassing van Foucaults begrip van de bevolking, maar lijkt ook een utopische shortcut naar een radicale politiek. Empire, schrijven Hardt en Negri, is een 'lege, (...) spectaculaire machine' die op het productieve potentieel van de levende menigte (multitude) 'parasiteert' (Hardt en Negri 2002, 77 en 80). Ze waarderen de productiviteit van de menigte als positief en vinden dat die uiteindelijk wordt gehinderd door de organisatievorm die Empire heet. Maar hebben Hardt en Negri wel genoeg oog voor de manier waarop Empire en menigte, biomacht en biopolitiek elkaar doorkruisen? Welke risico's zijn er aan deze onfoucaultiaanse haast verbonden? Deze vragen vormen ook voor Virno de aanleiding om Hardt en Negri aan te vallen op hun gebruik van het begrip biopolitiek.

General intellect en de ambiguïteit van de menigte

Virno weigert Hardt en Negri's tegenstelling tussen biopolitiek en biomacht over te nemen. Deze is te gemakkelijk, zo stelt hij, omdat zij niet voldoende verklaart waarom er sprake moet zijn van controle en beheersing van de bevolking. Hij doet daarom een stap terug en blijft bij het concept biopolitiek zoals Foucault dat heeft gedefinieerd. Hij zegt:

'Biopolitiek is slechts een afgeleide van nieuwe productieverhoudingen waarin alles draait om de commodificatie van arbeidspotentieel: (het) is slechts een effect, een nagalm, of feitelijk één articulatie van datgene (...) wat bestaat uit de handel van potentieel als potentieel. (...) De dimensie van de potentialiteit van het bestaan kan alleen duidelijk naar voren komen onder de noemer arbeidskracht' (Virno 2004, 83-84).

Wat Foucault biopolitiek noemt, de manipulatie van het lichaam van de bevolking, is volgens Virno secundair aan de opkomst van het postfordisme, waarin de menigte de actieve bron van alle sociale productie en reproductie is. Zodra informatie, communicatieve en cognitieve vaardigheden

en concepten namelijk belangrijker zijn geworden dan goederen – zodra met andere woorden denken, affectiviteit en relationaliteit de primaire bron van rijkdom vormen – is de economische productie per definitie afhankelijk van de gedeelde sociale sfeer die is opgebouwd uit kennis, wetenschap en taal. Ten eerste zijn hedendaagse producten commodificaties van de relaties, kennis en gedachten afkomstig uit de menigte. Mensen onderhouden relaties met anderen vóór ze goederen leveren. Waardecreatie bestaat vooral bij de gratie van de ogenschijnlijk nutteloze tijd van het communiceren en netwerken, maar ook van de verbeeldingskracht, verzorging of het levenslang leren. En ten tweede is een producent afhankelijk van de creatie van een afzetmarkt, een publiek dat de potentiële waarde van het product in geldelijke waarde actualiseert¹² (Idem, 52; Lazzarato 2002). Voor arbeiders is het gevolg van dit commodificatieproces dat het verschil tussen de arbeidstijd en de vrije tijd vervaagt. Immers, elke informatie die iemand tot zich neemt en iedere relatie die iemand aangaat zou van belang kunnen zijn voor het productieproces. Zo spreidt de werktijd zich als een olievlek over iemands hele leven uit, terwijl een werkgever maar voor een bepaald aantal uur per week betaalt. Om die reden stelt Virno dat een werkgever een werknemer geen loon uitkeert vanwege diens geleverde arbeid in een maand, maar dat hij er de totale capaciteit aan arbeid, alle relaties en kennis die iemand tijdens zijn leven vergaart, mee zeker stelt. Het leven van de arbeider is namelijk niet intrinsiek waardevol in het postfordisme. Alleen het potentieel om te werken is dat. Dit potentieel is weliswaar onlosmakelijk verbonden met het levende lichaam van de arbeider, maar de kapitalist is alleen geïnteresseerd in het leven van de individuele arbeider voor zover daar het materiële substraat van een immaterieel arbeidspotentieel huist, de middenterm tussen geobjectiveerde arbeid en niet-geobjectiveerde arbeid.¹³ Het kapitaal moet greep houden op de capaciteit tot spreken en het aangaan van relaties. Foucaults biopolitiek (Hardt en Negri's biomacht), aldus concludeert Virno, is dus alleen belangrijk vanuit het oogpunt van de kapitalisering van de arbeidskracht.

Hoewel Virno niet direct gebruik maakt van Foucault, verduidelijkt zijn analyse treffend waarom de autonome marxisten het begrip van de menigte verkiezen boven dat van het volk of de massa's als politiek subject. Tegelijk is Virno van mening dat Hardt en Negri's verkenningen van

biopolitiek als arbeidskracht niet ver genoeg gaan. Virno's beschrijving van de aard van de menigte is voornamelijk gebaseerd op Aristoteles. Hij hecht veel waarde aan de 'biolinguïstieke' eigenschappen van de menselijke natuur die op de postfordistische werkvloer zo belangrijk zijn en benoemt de menigte tot een 'historiconaturale' categorie.¹⁴ De menigte is de basis van de productie die past bij de historische situatie van de geglobaliseerde economie, waarin de onderscheidende capaciteiten van de menselijke natuur onmiddellijk politiek relevant zijn (Virno 2008, 40). In de menigte vallen de twee aristotelische definities van de mens namelijk samen: het sprekende dier en het politieke dier zijn één.

In plaats van op *bios*, dat actueel is, baseert Virno zijn begrip van arbeidspotentieel in *A grammar of the multitude* (2004) en *Multitude. Between innovation and negation* (2008) op wat bij Aristoteles *dynamis*, aanleg of capaciteit, heet – en waarvan de fundamentele eigenschap is dat die niet actueel is. Het gaat om een generisch, ongedefinieerd vermogen, waarmee om het even welke mentale of fysieke menselijke faculteit kan worden aangeduid: linguïstische competentie, geheugencapaciteit, bewegingsvermogen enzovoort. Nog niet geobjectiveerde arbeidskracht, arbeid als pure subjectiviteit, is een paradoxaal goed voor zover iets niet-bestaands wordt gekocht en verkocht als enig ander goed. Het wordt namelijk gewaardeerd vanwege zijn 'virtuositeit'. Virno gebruikt dit concept omdat virtuositeit een activiteit is die ten eerste zijn voltooiing in zichzelf vindt en geen eindproduct achterlaat, en ten tweede de aanwezigheid van anderen nodig heeft (Virno 2004, 14). Die eigenschappen zijn ook belangrijk om de productie van waarde in een postfordistische arbeidssituatie te begrijpen. De organisatie van arbeidskracht is namelijk net als virtueuze handelingen in de theaterkunst een performatieve act waarvoor 'de activiteit van de spreker' (Idem, 55) exemplarisch is. En omdat deze ervaring altijd onmiddellijk gedeeld wordt door een veelheid van mensen, een collectief subject, is postfordistische productie ook direct politiek (Idem, 56).

In de postfordistische economie bestaat productie bij gratie van wat Marx in het beroemde 'Fragment over machines' in de *Grundrisse* het *general intellect* noemt (Marx 2005, 590-610). Het algemene intellect of het aggregaat van alle kennis die ooit geproduceerd is 'manifesteert zichzelf vandaag de dag boven alles als de communicatie, de abstractie en de zelf-

reflectie van levende subjecten' (Virno 2004, 65). Virno herkent er de basis in voor het zeer brede begrip *het gemene* dat we al bij Hardt en Negri tegen zijn gekomen. Volgens Virno ligt het specifieke element dat postfordistische arbeid zo krachtig maakt in die eigenschappen van de taal die iedereen deelt. Deze identificeert hij met de aristotelische *topoi koinoi*: de gemeenplaatsen of *luoghi comuni* van de taal. De relatie tussen meer en minder, de tegengesteldheid van tegengestelden, reciprociteit etc. vormen het skelet van de taal, en stellen zo iedereen over de hele wereld in staat met elkaar te communiceren (Idem, x). Voor Virno vormen deze algemene logische functies namelijk niet alleen de grond van de sociale productie van de menigte, maar is het ook mogelijk om op basis van die eigenschappen de bestuurlijke omgang met die productie onder de loep te nemen.

Hoewel Virno een aristotelische benadering van de arbeidskracht verkiest, moeten we niet vergeten dat hij deze projecteert op het lichaam van de menigte. Maar anders dan Hardt en Negri ziet Virno geen tegenstelling tussen menigte en Empire omdat kapitalisering in zijn ogen secundair is aan de arbeidskracht van de menigte, iets wat Hardt en Negri in hun strijd lust uit het oog dreigen te verliezen. Hij gaat daarentegen dieper in op het onderscheid menigte-volk (*popolo*), waaraan Thomas Hobbes zijn theorie van de soevereine Leviathan ontleent. Hobbes verkiest het volk boven de menigte omdat het eerste een eenheid van staatsonderdanen vormt, terwijl de tweede gekenmerkt wordt door instabiliteit. De menigte is volgens hem 'in their nature but leagues, or sometimes mere concourse of people, without union to any particular design' en daarom 'not by obligation of one to another' (Hobbes geciteerd in Virno 2004, 43). Die omschrijving heeft echter veel weg van de manier waarop de hedendaagse productie plaatsvindt. *Just in time*-productie maakt per definitie altijd gebruik van reeds bestaande, toevallige sociale en talige verbanden, om daar slechts voor zolang als nodig een team mee te vormen dat de gewenste productie tot stand brengt.

Een gevolg van het feit dat de menigte in het postfordisme zelf haar potentialiteit om kan zetten in actuele waarde is, dat het steeds moeilijker wordt om lang genoeg gebruik te maken van die productiecapaciteit om er economische waarde aan te onttrekken. Het 'laboratorium van de

macht', waarin mensen hun eigen levensvormen ontwerpen en sociale productie leveren, vormt daarom een bedreiging voor de economische productie. Zelfvalorisatie dwingt de markt om zich aan te passen. Om de werkkrachten terug te winnen die genoeg hadden van de disciplinaire fabrieken en zo greep te houden op de capaciteit tot spreken en het aangaan van relaties moest de eis van flexibele werkuren van de *operaii* uit de jaren 1960 wel ingewilligd worden. Echter, zoals we al eerder hebben gezien is veertig jaar later flexibiliteit ook een eigenschap van het kapitaal zelf geworden en heeft die categorie de loonarbeid en zelfs de manier van wonen totaal hervormd. Zo wonen er in Nederland steeds meer mensen via antikraakbedrijven. Terwijl zij wel een bedrag betalen dat soms nog hoger ligt dan gesubsidieerde huur, hebben zij geen enkel huurrecht en kunnen zij binnen twee weken uit hun pand gezet worden. Met deze huidige precariteit als uitkomst van de autonome beweging in het achterhoofd noemt Virno de revoluties van de jaren 1960 en 1970 'gefaalde revoluties' en de opkomst van human resource management interpreteert hij als een contrarevolutie (Virno 1996). In plaats van een basis voor een rijker leven is flexibiliteit de manier geworden waarop de markt zijn productie garandeert via outsourcing, verplicht overwerk, onderbetaalde en onzekere baantjes, systematische werkeloosheid, extreme hiërarchisering *op* het werk en, zoals Loïc Wacquant (2006) betoogt, zelfs ook via de hypertechnologische hernaam van archaïsche disciplinaire maatregelen *buiten* het werk. Wat Virno's meer antropologische benadering van de menigte nu zo interessant maakt is, dat hij het gevaar van een contrarevolutie inherent aan de productiviteit van de menigte ziet en niet, zoals Hardt en Negri, als een Empire dat een gelijkwaardige antipool vormt van de menigte. Deze ambiguïteit van de menigte levert ons de aanzet om Hardt en Negri's tegenstelling tussen die twee bij te stellen.

Net als Hardt en Negri stelt Virno dat staat en kapitaal niet langer een positief element aan productie toevoegen. Maar het feit dat de menigte discursief of systematisch tegenover het kapitaal komt te staan is niet genoeg om er een politiek programma aan te ontleen. Het 'niet door de staat bestuurde publieke domein' (Virno 2004, 69), dat de menigte in feite vormt op basis van het *general intellect*, biedt weliswaar mogelijkheden om aan deze overheersing te ontsnappen, maar een serieuze politiek moet ook rekening houden met de capaciteit tot zelfnegatie of zelfdestructie die

inherent is aan de menigte. De menigte is in dat opzicht tegengesteld aan *civil society*. Hardt en Negri beweren dat de *civil society*, vroeger het terrein voor sociale interactie waar de staat zich niet in mengde, in wezen een controlemechanisme is geworden dat elk onderscheid tussen privaat en publiek heeft vernietigd (Hardt 1998; Foucault 2008, 319). Maar voor Virno volstaat het niet om de kwaaië piet bij de reeds geactualiseerde macht van historische instituties te leggen. Keer op keer benadrukt Virno de fundamentele *ambigüiteit* van onze 'gemene' vermogens: de voorwaarden voor productie zijn ook de voorwaarden voor destructie. Dit behoud van de ambigüiteit missen Hardt en Negri, die de constitutie van sociale verbanden zien als een kwestie van liefde (*cupiditas*) en blijdschap (*laetitia*) en die bijvoorbeeld wrok en haat niet aan bod laten komen als socialiserende factoren.

Virno's eerder nuchtere perspectief beschermt hem tegen de utopische aandrang om de menigte te schetsen als iets goeds dat tegenover Empire, het kwaad, staat. Toch neemt hij niet het standpunt in van de conservatieve denker die een sterke, hiërarchisch geordende staat verdedigt met het argument dat mensen van anarchistischer slag geen rekening houden met de gevaarlijke kant van de menselijke natuur. Virno draait dit argument om. In zijn laatst vertaalde boek, *Multitude. Between innovation and negation*, dient hij drie belangrijke conservatieve denkers – Hobbes, Carl Schmitt en Arnold Gehlen – van stevige repliek. Juist wanneer je accepteert dat de homo sapiens een 'gevaarlijk, instabiel en (zelf)vernietigend dier' is, bestaat er des te meer reden om de staat vaarwel te zeggen (2008, 13). Immers, zegt Virno, de moderne staat heeft zichzelf in de wereldoorlogen en genocides van de twintigste eeuw ontpopt als een construct dat net zo ambigu kan reageren als de mens. Juist de onmenselijke schaal van mogelijke vernietiging die de staat kan bewerkstelligen betekent dat de vraag naar de institutionalisering van onze bioantropologische capaciteiten opnieuw moet worden gesteld.

Het antwoord op de vraag naar de juiste instituties voor en van de menigte kan meerdere vormen aannemen. De menigte heeft volgens Virno geen Empire nodig om zichzelf aan banden te leggen. Ressentiemente politiek bijvoorbeeld, van populisme tot religieus fundamentalisme, grijpt terug op oude ideaaltypen van God, volk, territorium en

eigendom in antwoord op de bedreigingen van kapitaalvlucht en migratiestromen. Maar ook de modellering naar die oude idealtypen verloopt via de markt. De vrijgemaakte, direct sociale arbeidskracht die zichzelf via mondiale communicatiekanalen organiseert, wordt niet langer voornamelijk gerepresenteerd in de negentiende-eeuwse natiestaat. De menigte heeft dus behoefte aan instituties die haar levensvormen beter kunnen accommoderen dan de staat, maar die ook democratischer, minder marktgericht en meer open voor verandering zijn dan de organisaties die door Hardt en Negri tot Empire worden gerekend. Instituties die niet alleen tot doel hebben om de economie draaiende te houden, maar ook om sociale reproductie en bestuur als directe uitdrukking van de menigte zelf, van onderop dus, mogelijk te maken en te consolideren.

Samenvatting en conclusie

Het is deze zoektocht naar alternatieve politieke organisatievormen van de menigte die Virno niet alleen verbindt met Hardt en Negri, maar ook met Foucault. Zoals bekend vat Foucault zijn eigen werk samen als een onderzoek naar 'de verschillende manieren waarop mensen in onze cultuur tot subject gemaakt worden' (Foucault 2000a, 326). In verschillende studies verschaft hij een concreet beeld van de 'zowel individualiserende als totaliserende' tendensen van kapitalistische staten. Tegelijkertijd gaat hij op zoek naar verzet tegen deze subjectiveringstechnieken, die hij als biopolitieke strategieën van biomacht beschrijft. Over de revoltes rond de jaren 1970 – de emancipatiestrijden tegen patriarchale verhoudingen thuis, op het werk en in de maatschappij, tegen bureaucratie en het ontbreken van sociale zekerheid voor een groot deel van de arbeiders – zegt Foucault:

'Het zijn allemaal gevechten rond de vraag wat de status van het individu is. Aan de ene kant wordt het recht om anders te zijn bevestigd en alles wat individuen tot individuen maakt onderstreept. Aan de andere kant wordt alles wat het individu scheidt, zijn relaties met anderen verbreekt, het gemeenschappelijke leven splijt, het individu op zichzelf terugwerpt en hem aan zijn eigen identiteit vastbindt en erin verstrikt, aangevallen.

Deze worstelingen met de status van het individu is niet echt gericht tegen of voor het “individu”; maar vooral tegen het “bestuur van individualiteit” (Idem, 330).

Ook Foucaults eigen voorkeur voor het esthetische model boven het economische model van subjectivering, waarin mensen zich niet langer in de eerste plaats als burger of als arbeider zien maar als auteur of levenskunstenaar, past in deze zoektocht naar vormen van verzet tegen de werking van biomacht¹⁵ (Foucault 2000c, 325).

Desalniettemin bestaan er ook een aantal belangrijke verschillen tussen Hardt en Negri en Virno aan de ene kant en Foucault aan de andere kant. Het belangrijkste betreft strategie en inzet. Terwijl Foucault op persoonlijk niveau een ethisch-esthetische mogelijkheid van verzet identificeert met de zorg voor het zelf, focust hij in zijn meer politiek georiënteerde werk op de manipulatie van de bevolking binnen het veiligheidsdispositief. Hardt en Negri en Virno leggen daarentegen de nadruk op de productiviteit van de menigte zelf. Foucault toont weliswaar aan dat de opkomst van het concept bevolking in de staatswetenschappen, begrepen als het actieve en levende element van de politieke economie, concrete aanpassingen voor het besturen tot gevolg heeft, maar trekt daaruit niet de conclusie dat de bevolking zelf over een constitutief vermogen beschikt dat haar in staat stelt te breken met bijvoorbeeld de gefixeerde identiteiten van disciplinemaatschappijen. En dat is nu juist waar de postfordistische Marxinterpretatie uit de jaren 1970, waarin de overgang van formele naar werkelijke subsumptie centraal staat, op inzet. Zowel Hardt en Negri als Virno spreken daarom liever over menigte dan over bevolking. De menigte is noch een verzameling individuele subjecten noch een statistische eenheid. Terwijl de bevolking vooral wordt gezien als het product van wat Foucault de macropolitieke ‘subjectiveringstechnieken’ (*techniques d’assujettissement*) van de biomacht noemt, geldt de menigte als potentieel voor nieuwe collectieve vormen van subjectiviteit. Hedendaagse ‘arbeiders’ vormen niet langer een homogene onderdrukte sociale klasse, maar eerder een hybride en instabiele menigte waarin privé en publiek samenspannen in een cultuur van authenticiteit, inventiviteit en experiment. Kortom, een cultuur van levensstijl en levenswerk. Waar bevolking als een veelheid wordt opgevat, die wordt opgedeeld en gecom-

poneerd door een individuerende discipline, is controle daarom niet gericht op het individuele lichaam maar op het algemene intellect van ‘dividuen’ (Deleuze 1990, 180). Echter, door desubjectiveringstechnieken en zelforganisatie die gericht zijn op het ‘gemene’, dat wil zeggen het gemeenschappelijke potentieel dat sociale productie mogelijk maakt, is de menigte in staat telkens tussen de mazen van Empires controle door te glippen. Dit verklaart ook waarom Hardt en Negri biopolitiek, de vorm van politiek die uitgaat van het sociale leven zelf, liever tegenover bestuurlijke biomacht plaatsen dan haar als een onderdeel daarvan te begrijpen.

Ook al stellen zowel Hardt en Negri als Virno dat arbeid en kapitaal in een relatie van wederzijdse immanentie tot elkaar staan, toch blijft hun onderscheid cruciaal. Biopolitiek bij Hardt en Negri komt in grote lijnen overeen met arbeidskracht bij Virno; de tendens naar Empire bij Hardt en Negri komt in grote lijnen overeen met de noodzaak tot manipulatie van de arbeidskracht vanuit het oogpunt van kapitalisering. In beide gevallen is de tweede term een functie van de eerste, een functie waardoor een geprivilegieerd deel van de menigte kapitaliseert op zijn eigen productiviteit. Kapitalisering is altijd afhankelijk van de menigte, maar de menigte is niet afhankelijk van kapitalisering. Niettemin gebruiken alleen Hardt en Negri deze interne breuk om een concrete vijand aan te wijzen. Het zijn de instituties van Empire die het gemene als potentieel voor zelfproductie vernietigen, terwijl biopolitiek de waardetoevoegende – maar dus niet noodzakelijkerwijs kapitaliserende – organisatiemethode van het postfordisme is. Gaat deze scheiding echter niet mank aan een zekere gemakzucht en ongelooftwaardigheid?

Ten eerste is hier sprake van een misplaatste concreetheid, waar het in werkelijkheid toch slechts om twee abstracte tendensen (een ethische of metafysische en een historische of institutionele) gaat. Daaraan kan niet zo eenvoudig een politiek programma worden ontleend als Hardt en Negri doen voorkomen. En ten tweede wordt niet verklaard hoe de tendensen van menigte en Empire elkaar raken. Hoewel het onderzoek van Virno minder direct aansluit op Foucault maakt zijn naturalistische benadering van de menigte het wel mogelijk om de door economische waardeonttrekking ingegeven beheerstactieken op gelijke voet te denken

met de productieve werkingen van de sociale *bios*. Niet alleen maakt hij ons attent op de wijze waarop de tendens tot zelfkapitalisering en zelf-privatisering inherent is aan de menigte zelf. Daaruit volgt eveneens dat de menigte behoefte heeft aan eigen, niet-staatsgebonden instituties die zich het staatsmonopolie op geweld en politieke besluitvorming toe-eigenen. Alleen zo kan zij zichzelf ook historisch realiseren tegenover de neoliberale markt die gestoeld is op ongelijkheid en privatisering. Virno neemt daarmee de utopische belofte weg dat het mogelijk zou zijn om uiteindelijk alleen een biopolitieke menigte over te houden – een belofte die als metafysisch project wellicht cruciaal is, maar in historisch en politiek-antropologisch opzicht naïef.

Aetzel Griffioen volgt een Master politieke filosofie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Hij doceert freelance maatschappelijk verantwoord ondernemen en intellectueel eigendomsrecht aan de Haagse Hogeschool en schreef eerder voor flexmens.org en *Volume*.

Sjoerd van Tuinen doceert filosofie op de Erasmus Universiteit Rotterdam. In 2009 promoveerde hij aan de Universiteit Gent met een dissertatie over Deleuze en Leibniz. Hij schreef onder meer *Sloterdijk – Binnenste-buiten denken* (Kampen: Klement, 2004) en is (mede-)samensteller van verscheidene boeken, waaronder het *Deleuze Compendium* (Amsterdam: Boom, 2009) en *Deleuze and The Fold. A Critical Reader* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, te verschijnen januari 2010).

Literatuur

Arendt, H. (1958) *The human condition*. Chicago/Londen: University of Chicago Press.

Deleuze, G. (1990) 'Postscript on control societies'. In: G. Deleuze (1995) *Negotiations. 1972-1990*. New York: Columbia University Press, 177-182.

Foucault, M., L.D. Kritzman en A. Sheridan (1990) *Politics, philosophy, culture. Interviews and other writings, 1977-1984*. New York/Londen: Routledge.

Foucault, M. (1998) *The history of sexuality. Vol.1. The will to knowledge*. Londen: Penguin.

Foucault, M. (2000a) 'The subject and power' (oorspr. tekst in het Engels); gecit. naar de herdruk in J.D. Faubion (red.) *Power. Essential works of Foucault 1954-1985. Vol. 3*. London: Penguin Books, 326-348.

Foucault, M. (2000c) 'Omnes et singulatim'. In: M. Foucault, J.D. Faubion en P. Rabinow *Power. Essential works of Foucault 1954-1984. Vol. 3*. New York: The New Press, 298-325.

Foucault, M. (2007a) *Security, territory, population. Lectures at the Collège de France 1977-1978*. Hampshire/New York: Palgrave Macmillan.

Foucault, M. (2007b) 'Preface'. In: G. Deleuze en F. Guattari *Anti-Oedipus*. Londen: Continuum, xiv-xv.

Foucault, M. (2008) *The birth of biopolitics. Lectures at the Collège de France 1978-1979*. New York/Hampshire: Palgrave Macmillan.

Hardt, M. (1996) 'Introduction. Laboratory Italy'. In: P. Virno en M. Hardt (red.) *Radical thought in Italy. A potential politics*. Minneapolis/Londen: University of Minnesota Press, 1-10.

Hardt, M. (1998) 'The withering of civil society' In: E. Kaufman en K.J. Heller (red.) *Deleuze and Guattari. New mappings in politics, philosophy, and culture*. Minnesota: University of Minnesota Press, 23-39.

Hardt, M. en A. Negri (2002) *Empire. De nieuwe wereldorde*. Amsterdam: Uitgeverij Van Gennep.

Hardt, M. en A. Negri (2004) *Multitude. War and democracy in the age of Empire*. New York: The Penguin Press.

Korten, D.C. (2003) *Het bedrijfsleven aan de macht*. Rotterdam: Lemniscaat.

Lazzarato, M. (2002) 'From biopower to biopolitics' (geconsulteerd via <http://www.generation-online.org/c/fcbiopolitics.htm>).

Lazzarato, M. (2004) *Les révolutions du capitalisme*. Parijs: Les Empêcheurs de penser en rond.

Lazzarato, M. (2006) 'Biopolitics/bioeconomics. A politics of multiplicity' (geconsulteerd via <http://www.generation-online.org/p/fplazzarato-2.htm>).

Lesage, D. (2004) *Vertoog over verzet. Politiek in tijden van globalisering*. Antwerpen/Amsterdam: Meulenhoff Manteau.

Lotringer, S. en C. Marazzi (red.) (2007) *Autonomia. Post-political politics*. Los Angeles: Semiotext(e).

Marazzi, C. (2008) *Capital and language. From the new economy to the war economy*. Los Angeles/New York: Semiotext(e).

Marx, K. (1983) *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie*. In: Marx en Engels *Werke*, Band 42, *Ökonimische Manuskripte 1857-1858*. Berlijn: Karl Dietz Verlag.

Negri, A. (1991) *Marx beyond Marx*. New York: Autonomedia.

Negri, A. (2004) 'On Foucault' (geconsulteerd via <http://libcom.org/library/negri-on-foucault>).

Oosterling, H. (2000) *Radicale middelmatigheid*. Amsterdam: Boom.

Pine, J. en J.H. Gilmore (1999) *The experience economy. Work is theatre and every business a stage*. Boston: Harvard Business School Press.

Rabinow, P. en N. Rose (2006) 'Biopower today'. *BioSocieties* 1. Londen: London School of Economics and Political Science, 195–217.

Reijen, M. van (2009) *Spinoza. De geest is gewillig, maar het vlees is sterk*. Kampen: Klement.

Rifkin, J. (2001) *The age of access. How the shift from ownership to access is transforming modern life*. Londen/New York: Penguin.

Sennett, R. (2006) *The culture of the new capitalism*. New Haven/Londen: Yale University Press.

Tronti, M. (1965) 'The strategy of refusal'. In: S. Lotringer en C. Marazzi (red.) (2007) *Autonomia. Post-political politics*. Los Angeles : Semiotext(e), 28-35.

Virno, P. (1996) 'Do you remember counterrevolution?'. In: P. Virno en M. Hardt (red.) *Radical thought in Italy. A potential politics*. Minneapolis/Londen: University of Minnesota Press, 241-259.

Virno, P. (2002) *A grammar of the multitude*. Los Angeles/New York: Semiotext(e).

Virno, P. (2008) *Multitude. Between innovation and negation*. Los Angeles: Semiotext(e).

Virno, P. en M. Hardt (red.) (1996), *Radical thought in Italy. A potential politics*. Minneapolis/Londen: University of Minnesota Press.

Wacquant, L. (2006) *Straf de armen. Het nieuwe beleid van de sociale onzekerheid*. Antwerpen: Uitgeverij Epo.

Wright, S. (2002) *Storming heaven. Class composition and struggle in Italian autonomist marxism*. Londen: Pluto Press.

© De Creative Commons Licentie is van toepassing op dit artikel (Naamsvermelding-Niet-commercieel 3.0). Zie <http://creativecommons.org/licenses/by-nc/3.0/nl> voor meer informatie.

¹ Lange tijd was Negri de enige arbeiderist die buiten Italië bekend was, maar de beweging was zeer breed en kende veel verschillende stromingen. Steve Wright (2002) heeft deze stromingen uitgebreid in kaart gebracht.

² Zie <http://www.repubblica.it/online/fatti/fontana/fontana/fontana.html>. Laatst bekeken 3 nov 2009.

³ François Vitrani (1990) 'L'Italie, un Etat de "souveraineté limitée"?' *Le Monde diplomatique*, december.

⁴ Zie voor het appèl: <http://www3.iperbole.bologna.it/asnsmp/appellointellettualifrancesi.html>.

⁵ Zie voor een goede beschrijving van de arbeidsomstandigheden van flexwerkers in het Westen en voor outsourcing in de vorm van call-centerwerk Sennett 2006, 50-54 en 87-90. Voor de rol van netwerken in bijvoorbeeld de auto-industrie zie Korten 2003, 263-264.

⁶ Dit gebeurt overigens niet alleen in Italië, zie bijvoorbeeld Marcuse 1970, 37 en 56.

⁷ De producerende arbeiders vormen geen afzetmarkt omdat zij al meer maken dan ze zelf nodig hebben. De productie moet ook groter zijn dan wat de arbeiders en de kapitalisten samen consumeren omdat de kapitalisten anders geen geld overhouden om weer in een nieuwe productiecyclus te investeren. Het probleem kan evenmin binnen de eigen markt worden opgelost door wetenschappelijke en technologische innovatie en met de aanschaf van meer machines ('vast kapitaal'), want bij een gelijkblijvende omvang van de markt leidt dat weliswaar tot een lagere investering in 'variabel kapitaal' (loonarbeiders), maar daardoor krijgen arbeiders minder geld te besteden en kunnen de nieuwe producten niet verkocht worden (Hardt en Negri 2002, 221-239).

⁸ Het kapitaal lost in feite op onder een biopolitiek regime waarin alle actoren zowel macht over als verzet tegen elkaar uitoefenen (Oosterling 2000, 47).

⁹ Zie voor een uitleg van dit begrip <http://www.flexmens.org/ChainworkersNL.rtf>, <http://www.flexmens.org/FlexmensRedactioneel.rtf>, <http://transform.eipcp.net/transversal/1106> en *Open* #17.

¹⁰ Christian Marazzi vraagt op zijn beurt aandacht voor de 'steeds verdergaande financialisering van het dagelijks leven': hypotheek, pensioensparen en verzekeringen komen tot uitdrukking in een systeem van risicobeheer dat de reproductie van de levensomstandigheden garandeert en daarvoor een langdurige en redelijk veilige stroom rente terugkrijgt. Hij stelt dat anomalische vormen van tewerkstelling enerzijds en de vergaande financialisering anderzijds samen de voorwaarden vormen van een principieel oneindige biopolitieke controle (Marazzi 2008).

¹¹ Dat deze herinterpretatie niet per se op gespannen voet staat met Foucaults begrip van biopolitiek, blijkt wanneer we nogmaals bij diens introductie bij Deleuze en Guattari's *Anti-Oedipus* te rade gaan. Volgens hem is *Anti-Oedipus* een boek dat haar lezers waarschuwt voor 'het fascisme dat ons ertoe aanzet macht te begeren, datgene te verlangen wat ons domineert en exploiteert'. Deze macht als ding dat men kan bezitten en bezetten, is de historische uitkomst, de stolling van de fluïde machtsverhoudingen die hij in zijn andere werk beschrijft (Foucault 2007b, xiv en xv).

¹² Het is Lazzarato die uiteindelijk de categorie 'werk' in zijn geheel loslaat en daarmee de immateriële dimensie in de marxistische leer van de uitbuiting bestendigt. Dit komt het best tot uitdrukking in zijn theorie van de waardeschepping. In *Les révolutions du capitalisme* (2004) vertrekt hij vanuit de constatering dat de volledige subsumptie van de arbeid in 'immateriële' of 'sociale productie' niet alleen de relatie tussen producent en consument heeft omgedraaid, maar tevens dat consumenten niet langer te herleiden is tot de 'vernietiging' van een dienst of product – een positie die bijvoorbeeld Arendt nog wel inneemt (Arendt 1957, 99-100). In plaats van materiële productiviteit wordt creativiteit de belangrijkste voorwaarde voor de productie van waarde. Consumenten wil vanaf nu zeggen ergens bij horen, deel uitmaken van een collectieve 'levensvorm'.

¹³ Reeds voor Marx was de kapitalistische productieverhouding gebaseerd op een essentieel verschil tussen arbeidspotentieel en effectieve arbeid: ‘When we speak of capacity for labour, we do not speak of labour, any more than we speak of digestion when we speak of capacity for digestion’ (Marx geciteerd in Virno 2004, 81). De kapitalist koopt niet de arbeid zelf, maar de productie*capaciteit*. De effectief betaalde arbeid weegt niet op tegen het arbeidspotentieel dat als het ware nog een tijdje ‘doorwerkt’ en niet direct in termen van geld geobjectiveerd kan worden (Virno 2004, 81-82). Als sprekend voorbeeld van wat arbeidspotentieel is, wijst Virno op de ‘vigilante inactie’ van de werknemer die naar een lopende band staart om een productieproces te monitoren. Hier is sprake van een extreme oprekking van de tijd tussen potentieel en de *passage a l’acte* (<http://www.generation-online.org/p/fpvirno11.htm>). Of denk aan het werk van een telemarketer, profiel allrounder dat ook door de grote consultants wordt gezocht, die ondernemend en proactief anticipeert op mogelijke gebeurtenissen op de markt. Virno stelt dat pas vandaag – in het postfordistische tijdperk waarin arbeid niet langer tot fysieke en mechanische handelingen wordt gereduceerd maar het hele leven omvat, inclusief cognitieve functies – ons arbeids*potentieel* zich in volle omvang kan ontplooiën (Virno 2004, 81).

¹⁴ ‘The multitude is this: a fundamental biological configuration which becomes a historically determined way of being, ontology revealing itself phenomenologically. One could even say that the postfordist multitude manifests anthropogenesis as such on a historical-empirical level; that is to say, the genesis itself of the human animal, its distinguishing characteristics. The multitude epitomizes this genesis, it sums it up. Upon reflection, these rather abstract considerations are only another way of saying that the primary productive resource of contemporary capitalism lies in the linguistic-relational abilities of humankind, in the complex of communicative and cognitive faculties which distinguish humans’ (Virno 2004, 98).

¹⁵ Maurizio Lazzarato, ‘Immaterial labour’, <http://www.generation-online.org/c/fcimmateriallabour3.htm>, laatst bekeken op 11-11-09.